

MEKTEB-İ HUKUK'TA TANZİMAT FERMANI'NI ANLATMAK: KEMALPAŞAZÂDE SAİD'İN HUKUK- I SİYASİYE-İ OSMANİYE DERS KİTABI

LECTURE ON TANZİMAT EDICT AT THE SCHOOL OF
LAW: KEMALPAŞAZÂDE SAİD'S TEXTBOOK OF PUBLIC
LAW IN THE OTTOMAN EMPIRE

Gökhan KAYA*

Makale Bilgisi

Başvuru: 18.04.2020

Kabul: 15.02.2021

Article Info

Received: April 18, 2020

Accepted: February 15, 2021

Özet

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti için yoğun bir reform çağıydı. Bu reformlar sürecinin en önemli halkasını oluşturan Tanzimat Fermanı'nın, Osmanlı yükseköğretiminde, hangi süreçlerin sonucu olduğu, içeriğinin nasıl aktarıldığı, meşruiyetinin nasıl temellendirildiği, Osmanlı reform hareketleri içindeki yerinin ve öneminin nasıl öğretildiği yeterince araştırılmamıştır. Bu çerçevede yüksek bürokratik mevkilerde bulunmuş, dönemin önde gelen yüksek okullarında hocalık yapmış, tercüme eserler yayınlamış, çeşitli alanlarda çok sayıda kitap ve gazete yazısı olan Tanzimat Dönemi'nin önemli bir bölümünü görmüş, II. Abdülhamid döneminin ise tamamını yaşamış olan Kemalpaşazâde Said Bey'in yazdıkları bahsi geçen eksikliği bir nebze de olsa giderilmesinde önemlidir. Zira Said Bey'in Mekteb-i Hukuk'ta verdiği Hukuk-ı Siyasiye-i Osmaniye dersinin notlarından oluşan kitabı, Tanzimat Fermanı'nu siyasi haklar açısından ele alan bir metindir.

Anahtar Kelimeler: Kemalpaşazâde Said, Tanzimat Fermanı, Mekteb-i Hukuk, Hukuk-ı Siyasiye-i Osmaniye, Mustafa Reşid Paşa

Abstract

XIXth century was an age of high-intensity reforms for the Ottoman State. However, how the Tanzimat Edict (Imperial Edict of Reorganization), which constituted the most important part of these reforms process, was taught in Ottoman higher education has not been researched enough. Therefore, it is necessary to conduct further research on the reasons for Tanzimat Edict's proclamation, how its

* Dr. Öğr. Ü. Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, gokhankaya71@gmail.com

content was conveyed, how its legitimacy was ensured, how its place and importance in the Ottoman reform movements were taught by instructors. In this framework, the lecture notes of Kemalpaşazâde Said Bey, who performed high bureaucratic duties, taught at prestigious schools, published translated works and wrote books and journal articles in different fields, are important in terms of eliminating some of the above-mentioned shortcomings. Because the Book of Public Law in Ottoman, consisting of the lecture notes given by Kemalpaşazade Said at the School of Law, is a text that deals with the Tanzimat Edict in terms of public law.

Keywords: Kemalpaşazâde Said., Tanzimat Edict, School of Law, Public Law in Ottoman, Mustafa Reşid Pasha

Giriş

1839'da ilân edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlayan ve genellikle 1876'ya kadar sürdüğü kabul edilen Tanzimat Dönemi'nin, Osmanlı modernleşmesinin gerçek anlamda başlangıcı olduğu, sosyal bilim insanlarının üzerinde büyük ölçüde uzlaştığı bir konudur. Yine üzerinde anlaşılabilir bir başka husus ise Ferman'ın, askeri yenilgiler, toprak kaybı, mali istikrarsızlık, Balkan Milliyetçiliği, Mısır Meselesi gibi gelişmelerin yarattığı tehditleri hem ortadan kaldırmak hem de ortaya çıkan yeni ihtiyaçları gidermek amacını benimseyen, Batı Avrupa'ya özgü düşünce ve uygulamaları benimseyen Babiâli bürokratlarının eseri olmasıdır.

Ferman, ilân edilmişinden kısa bir süre sonra Ubcini, Engelhardt gibi yabancı diplomatlar ile yüzyılın sonlarına doğru başta Mustafa Nuri Paşa olmak üzere, Galib Haldun, Mehmed Memduh Paşa gibi Osmanlı yazarları tarafından ele alınmıştır.

Cumhuriyet Dönemi'nde verilen eserler ise Maarif Vekaleti'nin 1940 yılında yayınladığı *Tanzimat I* adlı kitapla başlamış, çok sayıda yazılan eserle günümüze kadar devam etmiştir.¹

¹ Ferman hakkında önde gelen çalışmalardan bazıları şöyledir: 150. Yılında Tanzimat, Haz. H. Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara, 1992; Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004; E. Kalaycıoğlu – A.Y. Sarıbay, “Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Der. E. Kalaycıoğlu- A. Y. Sarıbay, Alfa Basın Yayın Dağıtım, İstanbul, 1999; M. Reinkowski, *Düzenin Şeyleri Tanzimat’ın Kelimeleri*, Çev. Ç.C. Dikmen, YKY, İstanbul, 2017; N. Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: YKY, 2003; R.H Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform*, Çev. O. Akınhay C. I, Papyrus Yayınevi, İstanbul, 1997; Shaw, S. - Shaw, E. K (1994), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, Çev. Mehmet Harmancı, E yayınları, İstanbul, 1994; Ş. Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Mümtaz’er Türköne vd, (çev.) İletişim Yayınları, İstanbul, 1996; *Tanzimat I Yüzyüncü Yıldönümü Münasebetile*, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1940.

Ferman'ın Osmanlı eğitim kurumlarında öğrencilere nasıl aktarıldığı, ne türden nedenler, etkilenmeler, ilişkiler bağlamında ele alınıp, anlatıldığı ve daha önemlisi nasıl gerekçelendirilip temellendirildiği ise yeterince araştırılmamış bir olgudur. Özellikle yükseköğretim seviyesindeki okullarda, Ferman'ın bahsi geçen yönleriyle aktarılma biçimi, ileride Osmanlı elitini oluşturacak bu öğrencilerin Osmanlı modernleşmesine dair algılarının oluşması anlamında önemlidir.

Kemalpaşazâde Said Bey'in 1883-1886 yılları arasında *Hukuk Mektebi*'nde okuttuğu *Hukuk-ı Esasiye ve İdare-i Mülkiye* dersinin², ders notlarından oluşan 1329/ 1913 tarihli, 160 sayfalık *Hukuk-ı Siyasiye-i Osmaniye Dersleri* başlıklı kitabı, dile getirdiğimiz eksikliği bir nebze de olsa giderme yolunda iyi bir örnektir. Zira bahsi geçen kitabın 24. sayfasından itibaren Tanzimat Fermanı'nın ilân edilme süreci, gerekçeleri ve temellendirilmesi dile getirilmiştir. Ayrıca Mustafa Reşid Paşa'nın, Ferman'ın ilân sürecindeki rolü de kitapta mevcuttur. Üstelik kitap basıldığı sırada Said Bey, Tanzimat Dönemi'nin bir kurumu olan *Şûrâ-yı Devlet*'de *Tanzimat Dairesi* başkanıdır.

Kemalpaşazâde Said Bey

5 Safer 1264/12 Ocak 1842'de, Tanzimat Dönemi diplomat ve devlet adamlarından Ahmed Kemal Paşa'nın oğlu olarak İstanbul'da doğmuştur. Kemalpaşazâde Said, ilk eğitimini babasının özel gözetimi altında özel hocalardan almıştır. Arapçayı Amasyalı Hoca Mecid Efendi'den, Farsçayı ise bizzat babasından öğrenmiştir. Said'in henüz çocukken okuma merakını fark eden babası, onu Arapça Bin Bir Gece ile Farsça Kelile ve Dimne masal kitapları vasıtasıyla kitap okumaya özendirmiştir³. Said Bey, babasının Berlin'de orta elçi olarak görev yaptığı esnada (1854-1857), Berlin'e gitmiş burada ilkokula yazılmış, Almancayı öğrenmiş, İstanbul'da biraz öğrendiği Fransızcasını ise geliştirmiştir.⁴

Memuriyet hayatına 1868'de birinci sınıf muavin unvanı ile Şûrâ-yı Devlet'de başlamış, 1874'e kadar bu kurumda muavin, kâtib, başkâtib olarak devam etmiştir. 1874 tarihinde Sadrazam Hüseyin Avni Paşa tarafından Hariciye Nezâreti Matbuât Kalemi'ne önce müdür muavini sonrasında müdür

² Said Bey'in Mekteb-i Hukuk'ta okuttuğu dersler için Bkz. Ali Adem Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008, s. 72-79.

³ Mehmet Ali Beyhan "Bir II. Abdülhamid Devri Aydını'nın Profili: Lastik Said Bey" *Osmanlı Araştırmaları*, S. XIII, İSAM, (1993), s. 168.

⁴ Said, "Tahkikât-ı Edebiyye Sütunları", *Servet-i Fünun*, No:1431, 16 Teşrinievvel 1335/1919, s.7.

olmuştur.⁵ 1885’de Şûra-yı Devlet’e, Muhâkemât Dairesi üyesi olarak tayin edilmiş,⁶ sonrasında bu dairenin riyasetine terfi etmiştir.⁷ 1894’te Şûra-yı Devlet bünyesinde kurulan Bidâyet Mahkemesi başkanlığına tayin edilmiş, bu görevi 1899 yılında "devlet ve saltanat aleyhine neşrolunan muzır neşriyata muavenet", II. Abdülhamid’in iç ve dış politikalarını, jurnalcılığı, devlet memurlarının yolsuzluklarını eleştirme gerekçesiyle Yemen’e sürülene kadar⁸ devam ettirmiştir. Yemen’de sürgüneyken çeşitli görevler istemiş⁹ ancak istekleri yerine getirilmemiştir.

Said Bey’in sürgün edilmesinde eleştirel yazıları, ilk bakışta muhalif bir metin görülmesi de dikkatli okununca ustaca ifade edilmiş muhalif yazıları etkili olmuştur. Kaleminin keskinliğinin sonuçları hakkında yazdığı bir manzumede şöyle dile getirmişti: “Zapt olunmaz at gibi vurdun beni yerden yere/ Nesr-ü nazmında neler çektim senin ey hâme ben.”¹⁰

Said Bey’in dokuz yıl sürgün hayatını sonlandıran gelişme, 1908 yılında ilân edilen II. Meşrutiyet olmuştur. İstanbul’a gelen Said Bey, aynı yıl, iade-i itibar sayılabilecek bir uygulama ile 14 Aralık’ta *Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi* ikinci reisliğine atanmış,¹¹ bu son görevinden yaş haddinden dolayı 3 Şubat 1913 yılında emekli olmuştur. Emekli olduktan sonra okumak ve yazmakla meşgul olmuş, 15 Mart 1921 tarihinde vefat etmiştir.

Her ne kadar Said Bey yüksek bürokrasi içinde yer almışsa da şöhretini, yazarlık, hocalık ve gazetecilik faaliyetleriyle elde etmiştir.¹² Said Bey, Fransızca, Almanca, Farsça ve Arapça dillerine hâkimdir. Telif ve tercüme olmak üzere siyasi ve idari hukuk, ceza hukuku, devletler hukuku, iktisat, sosyoloji, etnografya, biyografi ve dil alanlarında tamamlanmış 15 adet, yarım

⁵ Vakit, No:1031, 22 Teşrinievvel 1336/1920, s. 2

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (YEE), 83-27. (28 Rebiülevvel 1301/27 Ocak 1884)

⁷ Vakit, No:71, 31 Kanunievvel 1333/1917, s. 2

⁸ BOA, Y..EE., 94-70, 16 Recep 1317/ 20 Kasım 1899; M. A. Beyhan, “ Bir II. Abdülhamid”, s. 185; Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, C. XVI, Haz. Serdar Sakin, TTK Yayınları, Ankara 2008, s. 39-40.

⁹ BOA, Yıldız Parakende Evrakı Şûrâ-yı Devlet Maruzâtı (Y.PRK.ŞD.), 3-9, (29 Zilhicce 1318/19 Nisan 1901)

¹⁰ Ahmed Rasim, *Muharrir Bu Ya*, Haz. Hikmet Dizdaroğlu, MEB Yayınları, İstanbul 1997, s. 182.

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâbîâlî Evrak Odası (BEO), 3461-259502

¹² Said Bey’in özellikle gazete yazılarındaki yeteneğini Halid Ziya Uşaklıgil şöyle ifade eder: “O zamân *Sait Bey*’in bir makale için bir adet sarı altın ücret-i tahririye almasına, bütün *Baali caddesi* matbuat âleminde vusulü tahayyül edilebilecek olan mertebelerin en yükseği olmak üzere, hayran olarak ve için için hatta bazen taşkın taşkın haset duyarak bakardı. (...) *Vakıa Sait Bey bu nevi yazılar için yekta bir münşi idi.*” Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, Yay. Haz. Nur Özmel Akın, Özgür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 260-261.

kalmış 2 eser olmak üzere toplam 17 eseriyle¹³ geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda tanınmış bir simadır.

Said Bey'in Osmanlı okuryazarları tarafından tanınması, bürokratik görevleriyle birlikte yürüttüğü gazetecilik sayesinde olmuştur. İlk gazetecilik deneyimini, haber gazeteciliği ile fikir gazeteciliğinin bir sentezi olan *Tasvir-i Efkâr*'ın en yüksek tiraj rakamlarına ulaştığı zamanlara denk gelen 1862-1870 yılları arasında, gazeteciliğe başlaması için teşvik eden Namık Kemal ile birlikte yaşamıştır.¹⁴

Gazeteciliği, halkı, dünyanın farklı toplumları hakkında bilgilendirmek, gelişmeleri aktarmak ve özellikle Batı'daki bilimsel ve teknik yeniliklerden haberdar etmek için bir araç olarak görmüştür. Said Bey, *Tasvir-i Efkâr*, *Âyine-i Vatan*, *İstanbul*, *Hakâyiku'l Vekâyi*, *Vakit*, *Tarîk*¹⁵, *Şark* gazetelerinde başyazarlık kimi zamanda sadece yazarlık yapmış, hatta *Tarîk* ve *Şark* gazetelerini bizzat kendisi çıkarmıştır.

Said Bey, devrin en önemli okulları olan *Mekteb-i Sultani*, *Mekteb-i Mülkiye*¹⁶ ve *Mekteb-i Hukuk*'ta¹⁷ hocalık yapmıştır. *Mekteb-i Sultani*'de "Usûl-i Kitâbet" ve "Usûl-i Terceme" dersleri vermiştir. *Mülkiye Mektebi*'nde "Usûl-i Kitâbet-i Resmîye" ile "Hukuk-ı Düvel"; *Mekteb-i Hukuk*'ta ise "Hukuk-ı Siyasiye-i Dahiliye-i Osmaniye" adı altında Hukuk-ı Esasiye ve İdare-i Mülkiye (Anayasa ve İdare Hukuku) içeriğine sahip dersleri vermiştir.¹⁸ *Galatasaray Sultanîsi* ve *Mekteb-i Hukuk*'ta hocalığı, "parlak

¹³ Eserleri şunlardır: *Ahmed Midhat Efendi Hazretleri'ne Arızadır, Daru'l-Kütüb, Fezâil-i Ahlâkiyye ve Kemâlât-ı İlmiyye* (Jean Jacques Rousseau'nun *Discours Sur Les Sciences et Les Arts* adlı eserinin çevirisidir) , *Galetât-ı Terceme*, *Garâib-i Âdât-ı Akvâm*, *Hukûk-ı Düvel*, *Hukuk-ı Siyâsiye-i Osmaniye*, *Kamus-ı Said Musavver* (Büyük Larousse sözlüğünün çeviri girişimidir 1. Cildin A harfinin "Amphotere" kelimesine kadar yazabilmiştir.), *Medhal-i Usûl-i Mes'uliyet-i Vükelâ*, *Mehâkim*, *Sefirler ve Şehbenderler*, *Teşhir-i İzmihlal*, *Teşebbüsât-ı Cürmiyye*, *Usûl-i Maişet-i İnsan*, *Vazife-i Adliyye-i Etibbâ*, *Terâcim-i Ahval-i Mu'âsirîn* ve son olarak Fransız hukukcusu Joseph Louis Eliear Ortolan'ın (1802-1873) *Ceza Hukuku* adlı tercümesidir. Beyhan, a.g.e., s. 188-197.

¹⁴ Said, " Tahkikât-ı Edebiyye ", s.7.

¹⁵ *Tarîk Gazetesi*'nde *İcmâl-ı Ahvâl* başlığıyla yazdığı yazıları kapsayan bir çalışma için Bkz. Cemal Işık, *Kemalpaşazâde Said Bey'in Siyasi Yazıları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2007.

¹⁶ *Mekteb-i Mülkiye*'de *İnşa* ve *Kavâid-i Osmaniye* dersleri vermiştir. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C.II, Mars Matbaası Ankara, 1968-1969, s.1068-1069

¹⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, No. 602, 7 Receb 1297/1880, s. 1; Ali Adem Yörük, a.g.e., s.72.

¹⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. III, MEB Devlet Kitapları, İstanbul,1969, s.1587.

öğretimi, dil hakkında bilgince incelemeleri, Fransızcadaki köklü bilgisiyle fevkalâde bir şöhret” kazanmasına neden olmuştur.¹⁹

Mekteb-i Hukuk'ta verdiği “Hukuk-ı Siyasiye-i Osmaniye” dersini alan öğrencisi Abdurrahman Adil'in ifadeleriyle Said Bey'in derslerini alan öğrencilerin, “meşrutiyeti hakkıyla anlamaması, usûl-i meşrutaya bir muhabbet-i kalbiye peydâ eylememesi mümkün değildir.”²⁰

Yine Abdurrahman Adil Bey'e göre Said Bey derste Mustafa Reşid Paşa'nın, Fuad Paşa'nın, Serasker Rıza Paşa'nın Tanzimat reformları yanlısı tutumlarına destek vermiştir. Bu kişilere muhalif olanların hatta düşmanlık besleyenlerin amaçlarını tasvir eder, reformcu Paşaları “tezyîf ve tehzîl için o zaman söylenen kıt'aları da yâd ve tezkâr eylerdi”²¹

Hukuk-ı Siyasiye-i Osmaniye Kitabı

Hukuk, Eşitlik ve Osmanlı'da Eşitsizliğin Kökenleri

160 sayfa olan kitap, 1329/1913 tarihinde İstanbul Alemdar Matbaası'nda basılmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi kitap Said Bey'in 1301-1304/1885-1888 yılları arasında *Mekteb-i Hukuk* üçüncü sınıf öğrencilerine²² verdiği “Hukuk-ı Siyasiye-i Osmaniye-i Dahiliye” isimli dersin notlarından oluşmaktadır.

Kitabın ders notlarından oluştuğunun kanıtı, başlangıçta belirtilen, “*Dersimiz hukuk-ı siyasiyedir*” ifadesinden anlaşılmaktadır.²³ Dersin adının ifade edilmesinden sonra Said Bey, kavramsal bir açıklama işine girer. Hukuk-ı siyasi kavramının Fransızcasının *Droit Public* 'e [Kamu Hukuku] denk geldiğini, bunun Türkçe karşılığının hukuk-ı umumiye olduğunu. “*Lakin adliyece başka manada kullanıldığından iltibasdan içtinâben hukuk-ı*

¹⁹ Ahmed Rasim, *Muharrir*, s. 180.

²⁰ Abdurrahman Adil, *Hadisât-ı Hukukiye*, İkinci Tertib, 2. Cüz, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1338/1922, s. 18, 21; Ali Birinci, *Tarih Uğrunda, Matbuat Âleminde Birkaç Adım*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2001, s.65. Bir rivayete göre Said Bey'in bu dersi vermesini Cevdet Paşa'nın istemiştir. Bkz. Abdurrahman Adil, “Kemalpaşazade Said Bey II”, *Tevhid-i Efkâr*, No.15-3043, 18 Haziran 1921, s.3.

²¹ Abdurrahman Adil, *Hadisât-ı Hukukiye*, s.23.

²² Mehmed Nâzım, *Mekteb-i Hukuk Günlerim*, Haz. Ali Adem Yörük, TTK Yayınları, Ankara 2012, s. 29.

²³ Said, *Hukuk-ı Siyasiye-i Osmaniye Ders Notları*, Alemdar Matbaası, İstanbul 1329, s. 3.

umumiye denilmemesi” gerektiğini, *hukuk-ı siyasiye* denilmesini daha uygun bulduğunu dile getirir.²⁴

Buradan hareketle Said Bey ilk 24 sayfada, hukuk-ı siyasiyenin içeriği olarak insanların nasıl birlikte yaşamaya başladıkları, toplumu oluşmasında etkili olan nedenleri, bir toplum olarak yaşamının yararlarını, hükümetlerin görevlerini, hürriyetin önemini ve hangi şartlarda sınırlandırılabilceği gibi konuları ifade eder. Bundan başka merkezîyetçilik, adem-i merkezîyetçilik, hukuk-ı şahsiye (kişi hakları) ve hukuk-ı umumiyenin (genel haklar, kamu hukuku) genel esaslarını da anlatmıştır.²⁵ Kitabın 24. sayfasındaki *Hukuk-ı Esasiye-i Şahsiye* başlığı altında kişi haklarının genel tarihi içinde Osmanlı İmparatorluğu’na da değineceğini belirtir.²⁶

Hürriyet ile eşitlik arasında doğrudan bir bağ kuran cümleyi takip eden satırlardan sonra Said Bey, eşitlik fikrinin tarihini anlatmaya başlar. Ona göre Hukuk-ı siyasiye dair ilk tetkikatları Romalılar ve Yunanlılar yapmış olsa da, Romalıların kendilerinden başka herkesi “hayvanat-ı saire” olarak gördüklerinden ve onları köleleştirdiklerinden dolayı hukuka çok hizmetleri olmasına rağmen “usûl-i müsâvatı” kuramadıklarını belirtir. Aynı şekilde Yunanlılar da kendi nesillerini üstün görmüşler, “ bir âdem yunan neslinden değilse kendi tabirlerince köpek makulesinden olunur” düşüncelerinden ötürü müsâvata hizmet edememişlerdir.²⁷

Yazara göre hukuk tetkikatı Romalılar ve Yunanlılardan sonra Araplara geçmiştir. Araplar da İslam gelene kadar Arap olmayanlara acem dedikleri için müsâvat kuramamışlar, İslam vahy edilmesini takiben İslam’ın “necabet ve asalet kaidelerini imha ve müsâvat kaidelerini tesis ve bina eylemiştir” diyerek eşitsizlikleri aşama aşama kaldırmıştır. Bu satırların ardından kaldırılan eşitsizlik uygulamalarını dile getirir: herhangi bir kabile üyesini öldüren kişinin mensup olduğu kabilenin tümünün öldürülmesi; gaybdan haber verdiğini iddia ederek üstün olduğunu söyleyenlerin ortadan kaldırılması gibi uygulamalardır bunlar. Kitapta, kaldırılan uygulamalar arasında en fazla yer tutan uygulamalardan birisi köleliktir. Yazar, İslam öncesi kölelik ile İslam sonrası köleliği kısaca anlattıktan sonra, İslam öncesi dönemde kölelerin bir mal gibi görüldüğünü, İslam geldikten sonra ise köle

²⁴ Said Bey dersin içeriğinin daha iyi anlaşılması için hukuk-ı siyasiyeyi, ilki hukuk-ı siyasiye-i hariciye, ikincisi hukuk-ı siyasiye-i dâhiliye olmak üzere ikiye ayırır. Devletlerin arasındaki ilişkiler ilkinin konusudur, ikincisinin konusu ise bir yandan hukuk-ı esasiye demek olan devlet ve ahali arasındaki ilişkilere dair konuları, kanunları kapsar diğer yandan da devlet kurumları arasındaki ilişkileri kapsayan hukuk-ı idaredir. Said, *a.g.e.*, s. 4.

²⁵ Said, *a.g.e.*, s. 3-24.

²⁶ Said, *a.g.e.*, s.24.

²⁷ Said, *a.g.e.* s., 27-28.

almaya yönelik sınırlamaların fazlalığından ötürü, “ *Din-i İslam ise esir alana o kadar vezâif-i tahmil etmiştir ki; Din-i İslam kavaidine muvafık olarak hareket etmek yani müslümanlığı tamamen muhafaza eylemek iltizâmında bulunan bir adam için esir almak esir olmak demektir*” ifadesiyle köle almanın adeta imkânsızlığını belirtmiştir.²⁸

Kitapta üzerinde en çok durulan eşitsizlik örneği ise “şerâfet, necâbet, asâlet” gibi kavramların yarattığı eşitsizliktir. Yazar, bu kavramlara dayanarak kendisini diğer insanlardan üstün gören soylu sınıfın anlayışının İslam’da olmadığını belirtir. İslam’ın sınıf ayrımını ortadan kaldırdığını, ilk zamanlarda kendisine yapılan en büyük muhalefetin de bu anlayışından kaynaklandığını belirtir.²⁹ Said Bey, İslam’ın bir anlamda feodal hukuku kaldırdığını ifade ettikten sonra Avrupa’da hukuki eşitliğin sağlanması bahsine geçer. Özellikle matbaanın sayesinde basılı kitaba ulaşımın kolaylaşması, eğitimin yaygınlaşması ile birlikte okurların feodal hukukun tasfiyesi ile hukuki eşitliği savunan felsefi, siyasi düşüncelerin, hukuk düşüncesinin yaygınlaştığı ifade eder. Montesquieu, Voltaire, Jean Jacques Rousseau’nun insanlar arası genel eşitlik ilkesini tetkik ettiklerini, bu tetkikat sürecinde ilk inceledikleri şeyin İslam olduğunu, incelemeleri sonucunda çıkardıkları eserler matbaa sayesinde insanların düşüncesini değiştirdiği ve en nihayetinde Fransız Devrimi’nin çıktığını belirtir. Böylece “*Nihayet yüzbinlerce fedakâranın bahasına olarak zuhura gelen Fransız İnkılâb-ı Azîmi sayesinde şerâfet, necâbet ve asâlet taraftarlarının mağlubiyetlerine muvaffakiyet-i tamme hasıl oldu.*”³⁰

Fransız Devrimi’nin getirdiği genel eşitlik ilkesinin bütün Avrupa devletleri tarafından kabul edilmesi sonucunda, “bugünkü hâl-i saadete vüsûl bulundu” denilerek Avrupa’nın o anki durumu tasvir edilmiştir.³¹

Said Bey’in kitabının 45. sayfasından itibaren, Osmanlı Devleti’nin İslam’ın temel esaslarını yerleştirme amacı gütmesine³² rağmen, onda görülen eşitsizlik uygulamalarının nedenleriyle beraber tarihi anlatır.

İlk uygulama esirlik/kölelik uygulamasıdır. Yazar’a göre bu uygulama Osmanlı Devleti’nin ilk zamanlarında, kendi adet ve görenekleriyle “vahşi ve bedevi” olan, kölelik uygulamasını mübâh gören Tatarların ve İranlıların

²⁸ Said, *a.g.e.* s., 36.

²⁹ Said, *a.g.e.* s., 38.

³⁰ Said, *a.g.e.* s., 43.

³¹ Said, *a.g.e.* s., 44.

³² “Bize vazife olan şey Düvel-i İslamiye’den biri olan Devlet-i Osmaniye’de müsâvat maddesinin sûret-i cereyânını tedkik etmektir. Devlet-i Osmaniye ahkâm-ı şer’iyye-i İslamiyeyi başka yola koymak için teşekkül eden bir takım hükümetlerden değildir. Devlet-i Osmaniye şeri’at-ı İslamiyenin ahkâmını tamamıyla icra etmek maksadına mebni yani o esas üzerine teşekkül etmiş bir devlettir.” Said, *a.g.e.* s. 45.

Osmanlı topraklarına gelmesiyle başlamıştır. Söz konusu kavimlerin “pek çok fenalıkları olduysa da” Devletin kuruluş yıllarında bu uygulamayı kaldırma gücü olmadığı için kölelik uygulaması yerleşmiş, Devletin güçlü olduğu zamanlarda ise bu uygulama artık Türklere de sirayet ettiğinden köleliğin yerleştiği belirtilir.

Said Bey, Osmanlıda esirlik, kölelik uygulamasının tarihsel nedenlerini açıkladıktan sonra bu uygulamaların İslam’a aykırı olduğunu bir kez daha net bir şekilde ifade ettikten sonra bir diğer eşitsizlik uygulaması olan gayrimüslimlerin hakir görülmesi, hakaret görmesi bahsine geçer.

Yazar, Asya ve Avrupa fethettiği yerlerdeki gayrimüslimlerin Osmanlı fütûhatı öncesinde “*cengâverliği haydutluk yolunda icra*” ettiklerini, bu bölgeler fethedilince bu gayrimüslimleri öldürmek yerine onların yaşamasına izin verdiğini ancak “*galib ile mağlubu müsâvi tutmak mümkün olamadı*” diyerek gayrimüslimlerin hakir görülmesi ve onlara hakaret edilmesinin nedenini açıklar.³³

Said Bey bu satırların ardından gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti’nde Müslümanlarla eşit olmadığı ancak bu eşitsizliğin rahatsız edici boyutta olmadığı uygulamalara geçer. Fethedilen yerlerdeki gayrimüslimlerin ilk zamanlarda galipler tarafından zorla çalıştırılması gibi uygulamalar olmuşsa da zamanla menkul ve gayrimenkul tasarruf edebilmeleri, istedikleri sanat ve hırfetle uğraşabilmeleri, ırzlarının korunması, mahkemelerde haklarının gözetilmesi konuları, iki kesimin eşitlik açısından birbirine yakın olduğu, devletin bu konuda başarılı olduğu konulardır.³⁴

Gayrimüslimlerin ödediği haraç vergisi, devlet memuru olamamaları, farklı elbise giyme zorunlulukları; “*Devlet-i Osmaniyeye iltica ve iltihak eden tavâifin ahlâk ve efkâr ve âdetine etbâ eylemek mecburiyeti hasebiyle devletin ilgâsına muvaffak olamadığı*” uygulamalardır.

Haraç vergisini İslami bir uygulama olduğu ve bu vergi öncesi alınan fidyenin zamanla haraç vergisine dönüştüğünü, Abbasiler döneminde, gayrimüslimlerin Müslümanlar gibi her türlü teminata sahip olmalarına binaen haraç vergisinin makul bir uygulama olduğu görüşünün ağırlık kazanmasından itibaren bu verginin kurumsallaştığını söyler. İslam’ın en güçlü zamanında bile kaldırılmayan bu eşitsiz uygulamanın, devletin zayıfladığı zamanlarda kaldırmanın mümkün olmadığını belirtir. Gayrimüslimlerin devlet memuru olamamaları uygulaması da yazara göre her ne kadar İslam, memuriyet ya da toplumun genel yararına olacak

³³ Said, *a.g.e. s.*, 47.

³⁴ Said, *a.g.e. s.*, 48-50.

uygulamalara öncelik verse de, gayrimüslim devletler kendi ülkelerindeki müslümanlara hayvan muamelesi yaparken “onlara imtiyâzât-ı içtimaiyye verme[k]” kabul edilmedi. Farklı elbise uygulaması da, “Din-i İslam’ın elbise hususunda tesettürden başka maksadı” olmamasına rağmen yine galipler, mağluplara mağlubiyetlerini hiç unutmamaları için farklı elbise giydirmişlerdir, denilerek açıklanmıştır. Yazar, “İşte Devlet-i Osmaniye’nin ne çare ses çıkarmadığı ve müsaade etmek mecburiyetinde bulunduğu müsâvatsızlıklar bunlardan ibaretti”³⁵ diyerek bu kısma son verir.

Said Bey, Osmanlı Devleti’nin bu müsâvatsızlıkları kaldırmak istese de, yapılan savaşlar, geçirilen buhranlar yüzünden bunun mümkün olmadığını söylese de, bu olumsuzlukta en büyük payı ulemaya verir:

Gerek müslümanlığın ve gerek “*Devlet-i Osmaniye’nin esas kuvvet ve satveti olan şeyler gözetilmemeye başladı*” ibaresiyle, sözü ulemaya getirir. Yukarıda bahsi geçen müsâvatsızlıkların devam etmesinde en büyük pay ulemaya verilir. İslam’ın emrettiği “*menba-ı ahlâk-ı hasene, mecrâ-yı adalet olan ulûm ve maarife*” önemin verilmediği için “*Ulemâ tabiri; sunûf-ı teşrifâtiyeden bir sınıfın ismi olarak kaldı. Öteden beri Ehl-i İslam beyninde en büyük sermâye-i iftihâr ve daimî şeref olan müderrislik rütbe-i teşrifâtiyeden bir rütbe haline münhasır*” olduğu belirtilmiştir. Bunun sonucunda, “*maârifsizlik ahlâk ve adaleti bütün bütün ihlâl etti. Gayrimüslimler hakkındaki müsâvatsızlık kat kat mezâlime münkalib oldu. Tabirat-ı tahkiriye evrak-ı resmiyeye kadar sirayet etti. İşte Devlet-i Osmaniye’yi din-i İslamın ahkâmına riayetsizlik böyle bir hale getirdi.*”³⁶

Yazar bu noktadan sonra Avrupalıların özellikle taassubu yenip yeni maarif ve medeniyet yolunda mesai yaptıklarını belirtir. Bunu yaparken de İslam’ı ve “Türki yolunu” örnek aldığını, avam ve havas ayırımı yapmaksızın hukuka aykırı ne varsa kaldırmaya çalıştıklarını söyledikten sonra özellikle Napolyon’un bu konudaki çabasını över. Onun *Code Civil* ve *Code Napolyon* olarak bilinen Fransız Medeni Kanunu’nu hazırlatırken Mısır’da incelettiği İslam hukukundan etkilendiğini, dolayısıyla *Code Civil*’in kaynaklarından birisinin İslam hukuku olduğunu belirtir.³⁷

Kitabın 63. sayfasından itibaren Mehmed Ali Paşa’nın Mısır’da kurduğu egemenlik, Mora İsyanı (1821) ve isyanın Avrupa’daki yankıları dile getirilir. Ardından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti’nin Rusya’nın tehdit ve baskıları gibi meselelerle başa çıkamaması sonucunda, “Devlet-i

³⁵ Said, *a.g.e.* s., 50-55.

³⁶ Said, *a.g.e.*, s. 55-56.

³⁷ Said, *a.g.e.*, s. 59-62.

Osmaniye katl kerevetine çıktı” ifadesinin Avrupa’da dolaşıma girdiği anlatıldıktan³⁸ sonra iç meselelere geçilir.

Bahsi geçen meselelerin, Osmanlı toplumunda müslim, gayrimüslim kesimlerin arasındaki anlaşmazlıkları arttırdığını ifade edilir. “Ehl-i İslam beyninde bile tefrika” olduğunu, özellikle olası bir Rus işgali durumunda, “Ahaliden bir takımı buralarını bırakıp Anadolu’ya geçmeliyiz, bir takımı Buhara’ya gitmeliyiz bir takımı da merkez-i İslam olan Arabistan’a çıkmalıyız.” türünden görüşleri aktarır.³⁹ Said Bey, Rusya’nın Osmanlı üzerindeki baskısının Osmanlı siyasal düzenine ve iktidarla halk arasındaki ilişkiye etkisini ise şöyle dile getirir: “*Dahilen Rusya’nın her işe müdahalesi umur-ı memleketi bütün bütün intizamdan çıkarıyordu. Halk hükümetten soğumuş ve hükümete lazım gelen itaat ve inkiyâda hâlel gelmişti*”⁴⁰

Tanzimat Ferman’ın Arka Planı ve Mustafa Reşid Paşa.

Said Bey, kitabının 78. sayfasının ortalarından itibaren Tanzimat Fermanı’nın ilân edilişi sürecini; Mustafa Reşid Paşa’nın yükselişi ile iç ve dış gelişmeler eşliğinde anlatmaya başlar.

II. Mahmud’un, yukarıda bahsi geçen Rusya’nın baskısı, içeride halk ile devlet arasındaki ilişkilerin bozulması gibi nedenlerden dolayı, tahttan çekilmeyi düşünmüşse de böyle bir durumda “devletin münkeriz” olacağından dolayı bundan vazgeçtiğini, “fakat işe karışmamak tarafını iltizam edip”, Çamlıca’da bir bağa çekildiğini “umur- dahiliyenin merkez müzâkerâtı olmak üzere bir meclis teşkil ettiler. Kendi isimleri Mahmud-ı Âdlî olduğundan meclisin ismi Meclis-i Vâlâ-yı Adliye dediler.”⁴¹

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye’nin⁴² kuruluş süreci anlatıldıktan sonra Reisülküttabın Hariciye nazırı olma süreci dile getirilmiş, ardından Mustafa Reşid Paşa’ya geçilmiştir. Bu geçişten önce Said Bey, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye özelinde II. Mahmud’un reformculuğunu planlı, programlı bir ıslahat olmadığına dair, bir anlamda azımsar nitelikte bir yorumda bulunur:

Bir takım Avrupa müellifleri Sultan Mahmud Hazretlerinin Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyeyi tesis ve Hariciye Nezâreti makâmına vezâif-i mühimme

³⁸ Said, a.g.e., s. 63-75

³⁹ Said, a.g.e., s. 77.

⁴⁰ Said, a.g.e., s. 78.

⁴¹ Said, a.g.e., s. 79.

⁴² Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

*tayin etmelerini bir nev'i ıslahat-ı idare mukaddimesi addederler. Lakin ekseri müellefin bunu kabul etmiyorlar. Çünkü bu teşkilat mahzâ yeis ve tevhiş halinde münba'is olduğundan ve bir fikr-i mahsus ıslahkârâneye mübteni olmadığından mebdei ıslahat ad olunamaz.*⁴³

Yukarıdaki ifadeler, bir sonraki satırlarda anlamını bulur. Başka bir deyişle Said Bey, Tanzimat Fermanı'nın ve devamındaki reform sürecinin müsebbibi olarak Mustafa Reşid Paşa'yı görür:

*Tarih ile müspettir ki siyasiyattan ne kadar büyük adamlar zuhur etmiş ise onların meydana çıkmaları ve yine siyasiyatta ne kadar teşkilat-ı mühimne-nafi'a görülmüş ise onların vücûd bulması en buhranlı vakitlerde olagelmıştır. İşte devletin son nefesi demek olan şu vakitte Reşid Efendi namında birisi zuhur etti.*⁴⁴

Takip eden satırlarda Mustafa Reşid Paşa'nın, reformculuğunun arka planını anlatmaya koyulur. Babası Mustafa Efendi'nin ona fıkıh ve Fransızca öğrettirdiğini, zamanla Osmanlı ordusunda ve başka kurumlarda tercümanlık hizmetinde bulunduğu, 1829 Edirne Antlaşması'nda mükâleme meclisinde tercümanlık yaptığı belirtildikten sonra, Paşa'nın istisnalığı vurgulanmıştır.

Said Bey'e göre Mustafa Reşid Paşa kendi aklına o derece güvenmektedir ki, onun bu özelliğinden dolayı Tanzimat Fermanı'nı başarıya ulaştırmıştır. Başka bir deyişle Ferman'ın getirdiği yeni anlayış ve uygulamaların başarıya ulaşması Reşid Paşa'nın özgüveni ve akıldan başka herhangi bir şeye tevessül etmemesinden kaynaklanmıştır.⁴⁵

Mustafa Reşid Paşa'nın karakter özelliği olarak bu istisna hâli, Osmanlı Devleti için yeni bir reform anlayışını savunmasıyla da pekiştirilir. Yazar, Mustafa Reşid Paşa'nın fıkıh bilgisinden dolayı "*Avrupa hukuk-ı siyasiyesinin esasının din-i İslam olduğunu anladı ve Avrupa hukuk-ı siyasiyesini şeri'at-ı İslamiye ile telif ederek hukuk-ı siyasiyemizi o esas üzerine bina etmedikçe bizim için selamet olmadığı*" iddiasında olduğunu belirtir. Bu iddiasının II. Mahmud tarafından duyulması üzerine saraya çağrıldığını da ifade etmiştir.⁴⁶

II. Mahmud'un onu saraya çağırması, Paşa'nın reform düşüncelerini padişahın karşısında dile getirme fırsatını doğurmuştur. Padişahın huzurunda Reşid Paşa, III. Selim'in ve devamındakilerin izlediği ıslahat politikalarının

⁴³ Said, a.g.e., s. 80.

⁴⁴ Said, a.g.e., s. 81.

⁴⁵ Said, a.g.e., s. 81-82.

⁴⁶ Said, a.g.e., s.82.

askeriyeden başlamak gibi bir yanlılığı barındırdığını dile getirmiş ve ardından izlenmesi gereken ıslahat programının, askeri temelli olmasındansa

“Hukuk-ı siyasiyemizin esası şer’i-i İslam olan ve Avrupa hukuk-ı siyasiyesine tevfikeyen tensik etmedikçe alem-i medeniyette yer tutmaklığımız mümkün değildir” demiştir.⁴⁷

Reşid Paşa’nın bu düşüncelerini, padişahın huzurunda üstelik Mısır Meselesi’nin yarattığı gergin siyasal ortamına rağmen dile getirmesini onun cesaretine yoran Said Bey, Reşid Paşa’nın çeşitli memuriyetlerden sonra Hariciye nazırı olduğunu belirtir. Hariciye nazırı olduktan sonra, *“hukuk-ı siyasiyemizi Avrupa hukuk-ı siyasiyesi üzerine tensik ve ilan etmek istedi[ğini]”* Ancak Sultan Mahmud’un ülkenin içinde bulunduğu hâlden dolayı bu adımı atma konusunda cesaretinin olmadığını belirten Said Bey, Mustafa Reşid’in, *“Avrupa’ya karşı hiç olmazsa bir mukaddime olsun göstermek arzusuyla (...) Sultan Mahmud’a ben bundan sonra tebaamdan Müslümanları camide ve hristiyanları kilisede ve Musevileri havrada ayrı göreceğim. Sair ahvâlde tebaamın hiçbirini yekdiğerinden farklı olmayacaktır”* sözlerini söylediğini belirtir.⁴⁸

Kemalpaşazâde Said Bey, Reşid Paşa’nın bu baskın rolünü eserin ilerleyen sayfalarında da devam ettirir. Mustafa Reşid’in II. Mahmud’a bahsi geçen sözü söylettirdikten sonra, her tarafa “devlet müsâvatı ilân etti” haberini gönderdiğini ardından sefir olarak Londra’ya gittiğini, müsâvatın ilân edilmesi üzerine İngiltere ve Fransa basınının Osmanlı’dan yana tavır aldıklarını belirtmiştir. Devam eden satırlarda II. Mahmud’un ölüm tarihi verilmiş, onun saltanatı esnasındaki faaliyetlerini tarih kitaplarının yazdığını, öğrencilerine o kitaplara başvurması gerektiğini söylemiştir. Sonrasında, verilen dersle ilgili olduğu için şu görüş dile getirilir: *“Şurası sabittir ki eğer yeniçerilerin kalkması, Reşid Paşa’nın zuhuru Sultan Selim zamanında olsa idi devletin bugünkü günde mevki-i ma’nevîsi bütün bütün başka olur idi”⁴⁹*

Sultan Abdülmecid’in tahta geçmesinden sonra, Rusya’nın, Reşid Paşa’yı Hariciye nazırlığı görevinden alınmasını istediye de bu isteğinde başarılı olamadığını, Paşa’nın Londra’dan “tebrik-i cülûs” için İstanbul’a geldiği de belirtilir. Eserde, Reşid Paşa’nın İstanbul’a geldikten sonra ilk işinin “süferâyı, küberâyı, rüesâyı, ruhâniyeyi huzur-ı şahaneye” getirttiği, bu toplantıda padişaha, “gerek müslim ve gerek gayrimüslim tebaamın saadet-i hâline çalışacağım” sözlerini söylemiş olduğu belirtilir. Said Bey’e göre, Padişahın bu sözleri üzerine Reşid Paşa, padişahın babasından kalan asil bir

⁴⁷ Said, a.g.e., s.83.

⁴⁸ Said, a.g.e., s.84.

⁴⁹ Said, a.g.e., s.84-85.

miras olan reformları sürdürmeyi amaçladığını ilân etti. Padişahın bu sözlerinin Avrupa tarafından olumlu görüldüğü, “Avrupa *efkâr-ı umumiyesi kemâlen bize meyl etmeğe başladı fakat Rusya devleti artık gerçekten ıslahat yoluna gireceğimizi anlayınca her türlü fedakarlığı göze aldırarak üzerimize hücum edeceğini*” Reşid Paşa’nın anladığını belirttikten sonra Said Bey, Reşid Paşa’nın İngiltere ve Fransa’ya bir teklifte bulunduğu söyler. Teklif:

“Avrupa *hukuk-ı siyasiyesi[nin] Şer’i-i İslam’a tamamıyla muvafık olduğunu, Memalik-i Osmaniye’de Avrupa hukuk-ı siyasiyesini tamamıyla ittihaz ettir[me]*” karşılığında, bahsi geçen ülkelerden Rus tehdidine karşı Osmanlıya somut yardım etmeyi içermektedir”⁵⁰

Yazar, Mustafa Reşid Paşa’nın yapılacak reformlar karşılığında Rusya’ya karşı İngiltere ve Fransa’dan askeri ve mali yardım sözünü aldıktan sonra Padişah Abdülmecid’e bu yardım sözünü aktardığı belirtir. Bu ifadelerin ardından Said Bey, Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun ilân edilmesini şu ifadelerle dile getirir:

*Reşid Paşa Abdülmecid’e gitti. Bu babda ki kavaid-i esasiyeyi mücemmilen iş’âr etmek üzere bir hatt-ı hümayun çıkarılmasını teklif etti. Fakat ittihaz edeceğimiz kaide-i cedide cihetiyle Hilafet-i İslamiye Avrupa’da (Souveraineté) dedikleri hükümdarlık sıfatıyla beraber uhde-i şahanezinde içtima edecektir. Avrupa hükümdarları ise cülûslarında kânûn-ı esâsiye riayet edeceklerini yemin ile taahhüt ederler. Siz dahi Avrupa hükümdarları gibi neşr edeceğimiz kavaide bizzat riayet edeceğinizi meş’ûr bir yemin-i alenî etmelisiniz dedi. Abdülmecid dedi ki; madem ki selâmet-i devlet bu veçhile hâsıl oluyor ben de yemin ederim. Şimdi okuyacağımız hatt-ı hümayunda görüleceği veçhile yemin etmeyi der’uhde ettiler. bunu üzerine 1839 sene-i miladiyesi teşrinisanisinin üçüncü yani 1255 sene-i hicriyesi şabanının on altıncı günü bilcümle vükelâ, vüzerâ ve ulema ve ricâl-i saltanat ve mu’teberân-ı memleket ve rüesây-ı ruhaniye ve süferây-ı ecnebiye Gülhane’de içtima ettiler. Orada hatt-ı hümayun kıraat olundu.*⁵¹

Tanzimat Fermanı’nın ilân edilmiş sürecini aktardıktan sonra Said Bey, Ferman’ın içinde geçen kavramlar üzerine herkesin anlayabileceği bir şekilde tetkikat yapacağını belirtir.

Eserin 90. sayfasından itibaren Ferman’ın izahatı ve analizi, bir alt başlık altında yapılmaya başlanır.

⁵⁰ Said, a.g.e., s.87-88.

⁵¹ Said, a.g.e., s.88-89

İkrâü'l Hattü'l-Hümâyün

Eserin 24. Sayfasındaki *Hukuk-ı Esasiye-i Şahsiye*'den sonraki ikinci başlığı koymasının nedenini Said Bey, "Hatt-ı Hümâyün'da münderiç olan bazı nikâtin izahına" dair açıklamalar olduğunu söyler. Ardından bu izaha "şer" kavramı ile başlar. "*Şer' denilen şey ister dine ister irka müstenid olsun kanun demektir. Bizde ise ne kadar kanun var ise esasen dinden istinbât olduğundan ahkâm-ı diniyeye müteallik kavânine şeri'at demek tamamıyla muvafık-ı maslahatdır*" Bu ifadelerden sonra Kanuni Sultan Süleyman'ın "neşrettiği evamir-i mahsusa"ya "şeri'atı değiştiriyor denilmesin" diye kanun dendiğini, III. Selim'in de bir takım kanunlar yaptığını, tıpkı Kanuni'nin şeri'atı bozuyor suçlamasından korktuğu gibi III. Selim'de "Sultan Süleyman'ın kanunlarını bozuyorlar derler diye yaptığı şeylere nizam dedi"ğini belirtir.⁵²

Yazar bu satırları takiben Abdülmecid'in de bu durumdan ürktüğü için *nizam* yerine *tanzimat* dediğini, bu yüzden hattın isminin *Tanzimat Hattı* olduğunu ancak dikkat edilmesi gereken noktanın, "derun-i hatta şer' lafzının çok kullanılmış" olduğudur. Bunun sebebinin ise Reşid Paşa'nın "umumen kavanine şer' denilmesini istemesidir."

Said Bey, kanun ile şeri'atı bir tutan Reşid Paşa'yla birlikte kanunlara kanun namı verildiğini şer'i kavramının ise yalnızca "*mehâkim-i şer'iyye rü'yet olunan mevadda ve umumen dine müteallik hususâta ilm olarak istimal olunur*" hale gelmesinin yanlış olduğunu söyler. Bu yanlışlığı ise şer'iat ile kanunun aynı anlama geldiğini ancak kanunun kapsamının dar, şeri'atın kapsamının ise kavaid-i esasiye dolayısıyla da hukuk-ı siyasiyeyi barındırdığı için daha geniş olduğu ifadeleriyle kanıtlar. Bu anlamda yazar, Reşid Paşa'nın Tanzimat Fermanı'na koydurduğu şer'i hükümlerin başka bir deyişle kavaid-i esasiyenin, Fransız Devrimi'nde olduğu gibi kan dökülerek değil, Reşid Paşa'nın bir başarısı gibi sunar. Kavaid-i esasiyenin vaz edilmesi, Avrupa devletler sisteminde Osmanlı'nın saygı ve itibar kazanmasını sağladığı da belirtilmiştir.⁵³

Ferman'ın tetkiki ise hattın içeriğine yönelik bazı itirazları çürütmek ile başlar. Ferman'ın tebaaya can, ırz, namus garantisi veren, bir kişinin bunları tehlikede görüyorsa yaratılışında ve karakterinde ihanet etmek yoksa bile "muhafaza-i can ve namus için" devletin ve memleketin yararına olmayan çeşitli girişimlerde bulunabileceğine, yine kişi bunlardan emin ise devletine ve milletine iyi niyetle hizmet edeceğine dair ifadenin eleştirilmesi ele alınır.

⁵² Said, a.g.e. s., 90.

⁵³ Said, a.g.e. s., 92-93.

Said Bey, bu ilkeyi eleştirenlerin; kişinin mal, can, ırz ve namusundan emin olmasıyla devletine ve memleketine iyi hizmet etmek arasında bağlantı kurmanın yanlış olduğunu söylediklerini, bu eleştirinin yüzeysel ve sadece ifadeyi dikkate aldığı için yersiz olduğunu söyler. Ardından bu ilkenin getirilmesinde Montesquieu'nun, “*bir memlekette kanun ve nizamlar mükemmelen cârî olur ise herkes kendi menfaatine hizmet ediyorum zannıyla umuma hizmet eder*” sözünün Reşid Paşa üzerindeki etkisinin sonucu olduğunu belirtir.⁵⁴

Ferman'a başka itirazların da olduğu, bu itirazların; Ferman'ın getirdiği kavaide uymaları yönünde yemin ettikleri için küberâ ve ulemadan değil avamdan geldiği, avamın itirazının nedeninin ise bir takım kimselerin “Frenk usulü ittihaz olunuyormuş” türünden yaptıkları propagandaların sonucu olduğu belirtilmiştir.⁵⁵

Hatt-ı Hümayûn'un verilen dersle ilgili kısımlarını tetkike devam eden Said Bey; herkesin gelirine göre vergi vermesi, mahkemelerin herkese açık olması, kimseye yargılanmadan ceza verilmemesi, müsaderenin kaldırılması ile bu getirilen ilkelerin müslim, gayrimüslim tüm Osmanlılar için geçerli olması bahsine geçer. Bu beş noktanın kendisi tarafından verilen *Hukuk-ı Esasiye-i Osmaniye* dersinin esasını oluşturduğu söyledikten sonra, bir yandan bahsi geçen beş ilkenin Şer'-i İslam'da olduğunu dolayısıyla da Tanzimat Fermanı'nın İslam'a uygun olduğunu diğer yandan da Ferman'ın İslami kökenlerini göstermeye girişir.

Tanzimat Fermanı'nın getirdiği herkesin gelirine göre vergi verme ilkesi, “*Şer'-i İslamın beytülmâl için herkesten hâline göre bir vergi alınması kaidesine muvafıktır*” ifadesiyle İslam ile uyumlu hâle getirilir.

Mahkemelerin herkese açık olması, İslam tarihinden bir uygulama üzerinden meşrulaştırılır: “*İslamın ibtida-i zuhurunda muhâkemat camilerde icra olunur idi. Kimse camiye girmekten men olunamayacağından tabiat-ı maslahat olarak beyn'el-islam aleniyet-i muhâkemat tesis etti*”⁵⁶

“*Üçüncü madde bir kimsenin bilâ muhakeme mücâzât görmemesi maddesi olub bu dahi Din-i İslam'ın şiddetle iltizam ettiği kavaidendir*”⁵⁷

Müsaderenin ve müsadereye uğrayan kişinin varislerinin mirastan men edilmesi uygulamasının kaldırılması ise İslami bir ilke ile uyumlu olduğu

⁵⁴ Said, a.g.e., s. 94.

⁵⁵ Said, a.g.e., s. 95.

⁵⁶ Said, a.g.e., s. 97.

⁵⁷ Said, a.g.e., s. 97.

söylenir: “ İslam’da ukubatda niyâbet ve sirâyet yoktur. Bil-izâfe veya binnisbe mücrimin gayri bir şahsa ceza edilemez herkes kendi cürümünün cezası ne ise o cezayı bizzat çekmeye mecburdur.”⁵⁸

Said Bey’in önem verdiği noktalardan beşincisi olan Ferman’ın getirdiği ilkelerin din ayrımı olmaksızın bütün Osmanlı tebaasına uygulanacağı ilkesinin İslami kökeni ise şöyle dile getirilir:

“*Temin-i can ve mal ve mahfûziyet, ırz ve namus hususunda din-i İslam hiçbir fark ve istisna vaz’ etmediği gibi hidemât-ı umûmiyenin tefvîzinde dahi kavmin menfaatinden başka bir şey aranılmamak lazım geldiğinden o cihetçe dahi ehl-i İslam ile milel-i sâire efrâdı beyninde bir gûne fark yoktur.*”⁵⁹

Bu beş noktanın İslam’da bulunduğunu bu anlamda Ferman’ın İslam’a aykırı olmasının söz konusu olmadığı gibi bizzat İslami ilke ve uygulamalara uygun ilkelerle donatıldığını belirten yazar, bu ilkelerin hepsinin Avrupa’da Fransız Devrimi’nden sonra kökleştiğini de belirtmeden geçmez.

Said Bey, eserinin 100 ile 105. sayfaları arasında fıkhnın evlenme, boşanma, nafaka konularını kapsayan *münâkehât*; ibadetler dışında kalan *muâmelât*; şer’i olarak belirlenmiş yahut yetkililerin takdirine bırakılmış cezaları kapsayan *ukubât* ile bunların Avrupa’daki karşılıklarını açıklar. Açıklamalarına bu kavramların Osmanlı ile Avrupa’da nasıl uygulandıklarını da ekler. Münâkehâtın karşılığının *mariages* olduğunu, “münâkehâ-ı medeniyye yani mariage civil namıyla bir kaide-i nikah” olarak Fransız Devrim’nden sonra kilisenin elinden alınarak belediye tarafından tasdik edilen hukuki uygulama olduğunu belirtir. *Muâmelata* denk düşenin *droit civil* [abc. medeni hukuk], *ukubâtın* karşılığının ise *droit pénal* [abc. ceza hukuku] olduğunu belirtir.⁶⁰

Kitabın devamında, daha önceki bölümlerde bahsi geçen Rusya’nın Mustafa Reşid Paşa’yı ve onun reform çabalarını engelleme çabalarına yeniden değinilir. Rusya’nın Mustafa Reşid Paşa’nın reform çabalarını engellemek için mutaassıp kitleleri harekete geçirmeye çalıştığı, Osmanlı Devleti’nin Frenk devleti olduğu, Frenkleşmenin devam etmesi halinde Hz. Muhammed’in “*bu yolda devam ederseniz ümmetinden değilsiniz*” gibi ifadelerin bulunduğu sahte broşürler, nizamnâmeler dağıttığı belirtilmiştir.⁶¹

⁵⁸ Said, a.g.e., s. 98.

⁵⁹ Said, a.g.e., s. 98-99.

⁶⁰ Said, a.g.e., s. 100-105.

⁶¹ Said, a.g.e., s. 107-108.

Reşid Paşa'nın azledilmesini, mutaassıpların ve Rusya'nın faaliyetlerine bağlayan Said Bey, Rusya'nın bununla da yetinmeyip, "*Reşid Paşa'nın tuttuğu yolun aksini iltizam edecek (...) muktedir bir adam olmadığını bildiğinden Reşid Paşa'nın düşmanlarını Avrupa'ca himaye etmek yoluna sülük etti[ğini].*" belirtir. Bu ifadeleri takiben yazar, Rusya'nın Prens Metternich vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne reform politikasını bırakıp "idare-i kadimeyi tahrip" etmemesi, taklidi bırakıp "usûl-i saltanatla hiç münasebeti olmayan modeller mucibince iltizam-ı ıslahat eylemesi" gerektiği gibi telkinlerde bulunduğunu da ilave eder.⁶²

Metternich'in girişiminin etkisiyle gerçekleştiği iddia edilen olayları ise şöyle dile getirmiştir: "*Zihin ve fikirlerce pek çok karışıklıklar olduğu, (...) eski usûle avdet emaresi üzerine Gülhane Hatt-ı Hümayunuyla kalkmış olan iltizam usûlü iade olundu. Vergi tahsili için tahsildarlar nasb olunmuş iken bunlar dahi ilga olunarak tahsil işi yine hizmet-i askeriyeye ilave kılındı. Bu cihetle terakkiperverler pek mahzun oldular. Bu hâlin en büyük fenalığı gayrimüslimler hakkında ilân olunan müsâvatın bir vaad hükümde kalması idi*"⁶³

Bu gelişmelerin Osmanlı gayrimüslimlerinin üzerinde ters etki yarattığını, Rumların Rusya'dan, Katoliklerin Fransa'dan himaye talep ettikleri de belirtilir. Bu gelişmelere rağmen Sultan Abdülmecid'in "*terakki*" yolunu bırakmadığını, Serasker Rıza Paşa'nın, Reşid Paşa'nın açtığı yolu devam ettirdiğini, "*ıslahat-ı mülkiyeye himmet eylediği gibi ıslahat-ı askeriyeye dahi gayretle Sultan Selim ve Mahmud hazretlerinin vücuda getirmek istedikleri ıslahat-ı askeriyeyi icrâ eyledi[ği]*" ifade edilir.⁶⁴

Yazar, Rıza Paşa'nın, Tanzimat Fermanı'nın getirdiği askerlikle ilgili düzenlemeleri uygulamaya çalıştığını belirttikten sonra, kitabın 121 ile 124.

⁶² Said, a.g.e., s. 108-112. Said Bey, Metternich'in İstanbul Sefiri Kont Appony'ye çektiği telgrafı nota olarak değerlendirir. Bu telgrafın içeriğini ise Engelhardt'tan aktarmıştır. İlgili telgraf için bkz. E. P. Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Türkçesi: Ali Reşad, Kaküs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 55-57.

⁶³ Said, a.g.e., s. 113-114. Bu alıntı da ilginç olan husus, Tanzimat reformlarının istenilen sonuçları vermediği mali alanda, başarısızlığın dış bir etkene bağlanmasıdır. Devrinin önde gelen aydın bürokrat figürlerinden olan Said Bey'in mali alan gibi uzmanlık isteyen bir alanda yeterince hazırlık yapılmadan, sonuçları yeterince düşünülmeden kökleşmiş bir uygulama olan iltizamın kaldırılmasının yarattığı vergi kaybını Metternich'e faaliyetlerine bağlaması bir hayli tuhaf bir yorumdur. Mali alandaki bu somut başarısızlığı Reşid Paşa'nın bir öngörüsüzlüğü, hatası olarak görme ya da göstermeden kaçınmış gibidir Said Bey.

⁶⁴ Said, a.g.e., s.

sayfaları arasında yeni askere alma usulünü açıklamış ardından bunun gerekliliğine bu usule karşı çıkanları⁶⁵ eleştirmiştir.

Said Bey, eserinde, mali konulara da değinmiştir. Tanzimat Dönemi'nden önceki yöneticilerin mali konular hakkındaki bilgisizliklerine kanıt olarak tağşiş, karşılıksız para basmak, mali itibardan habersiz olmayı gösterir.⁶⁶

Eserin 130 ile 133. sayfaları arasında Tanzimat Fermanı'yla idari taksimatı ele alınmıştır. Ancak bu konu dersin alanına girmediği için bilgi verilmemiştir. Ancak düzenlemeler hakkında bilgi verilmese de idari taksimatın, Rusya ile olası bir savaş halinde asker toplamanın ve sevk etmenin kolay olmasının gözetildiği belirtilmiştir.⁶⁷

Kitabın 133'üncü sayfasından itibaren Islahat Fermanı'na giden süreci ve ardından Ferman'ın içeriğini anlatılmaya başlanır. Dersin konularıyla ilgili gördüğü için Kırım Savaşı'na giden süreci kısaca anlattıktan sonra, Islahat Fermanı ve Paris Antlaşması'na değinmiştir. Özellikle Paris Antlaşması'nın öncesinde Viyana'da toplanan konferansta gündeme gelen gayrimüslimlerle müslümanları eşit kılınması isteklerine binaen Osmanlı Devleti'nin büyük devletlere "müsâvatı ilân etmeye" hazır olduğunu ifade etmiştir.⁶⁸

Müsâvatın, İslam'ın "ahkâmına tamamen muvafık" olduğunu dile getiren Said Bey, verdiği dersin konusunu ilgilendirdiği için müsâvatın, Islahat Fermanı'na yansıyan diğer içeriklerinden de bahsetmiştir. Cizyenin kaldırılması, gayrimüslimlerin ehliyet ve yeteneklerine göre orduya ve idari görevlere alınmasını özellikle belirtmiştir. Ayrıca gayrimüslimlerin zorla din değiştirilmesinin önüne geçilmesi, mahkemelerin aleni yapılması, gayrimüslimlerin şahitliklerinin kabul edilmesi, eziyetin, cebrin, işkencenin yasaklanması, askeri ve mülki okullarda okuyabilecekleri, son olarak da kendi dillerinde eğitim veren okulların açılması gibi maddeleri de saymıştır. Ardından bütün bu maddelerle ilgili gelişmeler anlatılmıştır.⁶⁹

Eser, Islahat Fermanı'nı özellikle müslümanlarla gayri-müslimler arasında kurulmasına çaba harcanan müsâvat açısından ele alınmıştır. Bu konuya

⁶⁵ Said Bey, yeni askere alma uygulamasına karşı çıkanlar arasında sadece Arnavutların ismini belirtir: "*Arnavutluk'ta zuhur eden şuriş oraya asker sevkini mucib olduğundan asâkir-i nizamiye-i cedide evvelen oraya sevk olundu. Umûr-ı tabi'iyeden olduğu üzere asiler askerinin birkaç misli oldukları halde asâkir-i nizamiye derhal teskîn-ı şuriş etti.*" Said, a.g.e., s. 123.

⁶⁶ Said, a.g.e., s. 126-129.

⁶⁷ Said, a.g.e., s. 130-133.

⁶⁸ Said, a.g.e., s. 133-137.

⁶⁹ Said, a.g.e., s. 137-154.

ilişkin pek çok problemin dile getirilmesinin yanı sıra yapılan çeşitli ıslahatların da istenilen sonucu sağlamadığı belirtilmiştir.

Reşid Paşa'nın ve Sultan Abdülmecid'in vefat etmesinden sonra tahta Abdülaziz'in geçtiğini, onun ilkin önceki ıslahat hareketlerini teyit ve tasdik ettiğini ardından da müsâvat konusunda şöyle bir ifadesinin olduğunu dile getirmiştir:

*“Tebaamin asayiş ve refahı hakkında olan arzu-yu şâhânem istisna kabul etmeyeceğinden edyân ve akvâm-ı muhtelifeden bulunanların dahi cümlesi taraf-ı hümayunumuzdan adalet ve himmet ve temin-i hüsn halleri emrinde dikkat-i mütesaviye görecektir”*⁷⁰

Sultan Abdülaziz'in bu beyanını aktardıktan sonra Said Bey, bu dönemde *“pek çok terakkiyat-ı maddiye ve maneviye vuku' bulduğunu”* belirtmiştir. Yine bu dönemde dersle ilgili olarak şu gelişmeleri vermiştir: *“Umûr-ı adliye umûr-ı idareden ayrıldı. Şurâ-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye namıyla iki büyük heyet teşekkül etti. Ve mürekkeb olduğu iki daire dahi mahkeme-i temyiz namıyla bir heyet münkalib oldu.”*⁷¹

Bahsi geçen bu gelişmeler aktarıldıktan sonra kanun kavramı, kanun yapma biçimi üzerinde durulduktan sonra, *“Kanun-ı Esasi'nin hukuk-ı siyasiyeye müteallik bendleri şunlardır”* denilerek, 1876 Anayasası'nın ders ile ilgili maddelerine geçilir. Ele alınan ilk madde, *“Osmanlıların kâffesi hürriyet-i şahsiyeye mâlik ve âherin hukuk-ı hürriyetine tecavüz etmemekle mükelleftir.”* ifadelerini kapsayan anayasasının 9. maddesidir. Yazar, maddeyi aktardıktan sonra aşağıda bahsi geçecek diğer maddelerde yapmadığı itiraz içeren açıklamayı bu madde için yapmıştır: *“Bir ferdin hudud-ı hürriyeti diğerinin hukuk-ı hürriyeti olduğu ve hürriyet-i şahsiye esasen diğerinin hukukuna tecavüz edememekle mukayyed bulunduğu cihetle şu bendin fıkra-i ahîresi zaidir.”*⁷²

11. madde, Osmanlı Devleti'nin resmi dininin İslam olduğunu, bu temel ilkenin korunmasının yanında *“Asayiş-i halkı ve âdab-ı umumiyeyi ihlâl etmemek şartıyla memâlik-i Osmaniyede mâruf olan bilcümle edyânın serbesti-i icrâsı ve cemaat-ı muhtelifeye verilmiş olan imtiyâzât-ı mezhebiyenin”* eski devirlerde olduğu devletin sorumluluğu altında olduğu belirten maddedir.⁷³

⁷⁰ Said, a.g.e., s. 154.

⁷¹ Said, a.g.e., s. 155

⁷² Said, a.g.e., s. 158

⁷³ Said, a.g.e., s. 158-159.

12. madde, “*Matbuat kanun dairesinde serbesttir.*” Basının hukuk-ı siyasiye konusu olması, onun hem kamuoyu yaratma hem de siyasal haklar ve görevler açısından öneminin öğrencilere öğretilmesinin önemli görüldüğünün bir kanıtıdır.

13. madde, “*Tebaa-ı Osmaniye nizâm ve kanun dairesinde ticaret ve sanat ve felâhat için her nevi şirketler teşkiline mezûndur.*” Bu maddenin dersin konusu olması ise serbest girişimciliğin bir hak olduğunun anlaşılması amacını taşımaktadır.

14. madde, Kişilerin ya da birkaç kişinin toplanarak “*kavanin ve nizamâta muhalif gördükleri*” konularda dilekçe verme yahut “*Meclisi Umumiye dahi müddei sıfatıyla imzalı arzuhal vermeğe ve memurların efalinden iştikâya selâhiyetleri[nin]*” bulunduğunu, bunun da bir hak olarak görüldüğüne ilişkindir

15. maddenin, “*Emr-i tedaris serbesttir. Muayyen olan kanuna tabi’yyet şartıyla her Osmanlı umûmi ve hususi tedarise mezûndur.*” ifadesi ise özel ya da genel eğitimin her Osmanlının temel hakkı olduğuna vurgusundan dolayı dersin içeriği olarak kabul edilmiştir.

17. Madde, “*Osmanlıların kâffesi huzur-ı kanunda ve ahval-i diniyye ve mezhebiyeden mâadâ memleketin hukuk ve vezâifinde mütesâvidir.*” İçeriğine sahiptir. Kitabın ana temalarından birisi olan din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin tüm Osmanlıların hak ve ödevler konusunda eşit olduğuna ilişkindir.

19. madde, “*Devlet memûriyetinde umûm tebaa ehliyet ve kabiliyetlerine göre münâsib olan memûriyetlere kabul olunurlar.*” Devlet memuriyetine kabul edilmenin kıstasının liyakat olduğunu, bu ilke dışında herhangi bir ölçütün olmadığı dersin içeriklerinden biri olarak görülmüştür.

21. madde, “*Herkes usûlen mutasarrıf olduğu mal ve mülkten emindir. Menâfi-i umûmiye için lüzumu sabit olmadıkça ve kanunu mucibince değer bahası peşin verilmedikçe kimsenin tasarrufunda olan mülk alınamaz.*” Tanzimat Fermanı ile kaldırılan müsadere usulünün Kanun-i Esasi’de de aynı kararlılıkla yer aldığı ifade edilmiştir bu madde. Mal ve mülk edinilmesinin ve bunların tasarrufunun temel bir hak olduğu üzerinedir.

22. Madde ise “*Memâliki Osmaniye’de herkesin mesken ve menzili taarruzdan masûndur. Kanunun tâyin eylediği ahvâlden mâadâ bir sebeble hükûmet tarafından cebren hiç kimsenin mesken ve menziline girilemez*”⁷⁴ ifadelerini barındırır. Konut dokunulmazlığının bir anayasa hükmüyle hak

⁷⁴ Said, a.g.e., s. 159-160.

olarak görüldüğünün kanıtıdır. Bu anlamda madde, dersin konularından birisi olarak gördüğü için Said Bey kitabına almıştır.

Sonuç

Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun önde gelen bürokratlarından olan Kemalpaşazâde Said Bey'in Osmanlı kültür ve eğitim hayatına yaptığı katkılar, belirtilen dönemin siyasal, sosyal ve kültürel eğilim ve sorunlarından bağımsız düşünülemez. Bu anlamda XIX. ve erken XX. yüzyılın en önemli sorunu; siyasal, sosyal ve kültürel reformların nitelikleri ile bu reformların istenilen sonuçları doğurup doğurmayacağıydı. Ele almaya çalıştığımız eser, Said Bey'in, dönemin en gözde yüksekokullarından olan *Mekteb-i Hukuk*'ta verdiği ders notlarının kitaplaşmış halidir. Eser, bahsi geçen sorunun çözülmesi amacıyla uygulanan iddialı bir reform projesinin başlangıcından yaklaşık yarım yüzyıl sonra nasıl değerlendirilip anlatıldığına dair iyi bir örnektir. Başka bir deyişle Osmanlı reform hareketlerinin en kapsamlısı olan Tanzimat Fermanı'nın içeriğine, bu içeriği hangi koşulların şekillendirdiğine, Osmanlı ıslahat geleneği içindeki yerine dair son derece kişisel bir bakış açısının ürünüdür bu kitap.

Bu kişisel bakış açısının en belirginleştiği yerler, Mustafa Reşid Paşa'nın Tanzimat Fermanı'nın tek faili gibi gösterildiği yerlerdir. Said Bey'e göre, Reşid Paşa'nın baskın failliğinin, istisnâlığının arkasında yatan neden onun kendi bilgisine olan inancıdır. Paşa'nın bu failliği kendinden emin tavırlarla, cesurane söz ve davranışlarla desteklenir. Paşa'ya göre model alınan Avrupa'nın o günkü gelişmişliğinin temel nedenlerinden birisi siyasal ve sosyal haklar, özgürlükler ve görevlerin iyi tanımlanmış olmalarıdır. Üstelik bu hakları, özgürlükleri ve ödevleri Avrupa, İslam'dan esinlenerek, onları inceleyerek alıp kendine uygulamasıyla gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla neredeyse mitolojik bir kahraman olarak anlatılan Reşid Paşa'nın farkı, Avrupa'nın kendi halklarına sağladığı siyasal hak ve özgürlüklerin ilham kaynaklarından birisinin İslam olduğunu en erken fark eden kişi olmasıdır. Eser, Osmanlının pratik gerekçelerle İslam'ın barındırdığı - siyasal haklar ve eşitlikler gibi- imkânlardan nasıl uzak düştüğü ile bu imkânları, Tanzimat Fermanı'nın faili olan Reşid Paşa'nın anlayıp uyguladığı iddiasıyla yazılmış bir eserdir. Bu anlamda Paşa'nın failliğinde Avrupa'nın rolü ise hem belirtilen imkânları görmüş, öğrenmiş ve başarılı bir şekilde uygulayıp başarıya ulaşmış bir modeldir hem de o imkanların öğrenilmesine vesile olmuştur.

Kaynakça**A. Arşiv Kaynakları**

BOA, Y.EE, 83-27.

BOA, Y.EE, 94-70.

BOA, BEO, 3461-259502.

BOA, Y.PRK.ŞD, 3-9.

B. Gazeteler

Servet-i Fünûn, No:1431, 16 Teşrinievvel 1335/16 Ekim 1919

Vakit, No: 71, 31 Kanunievvel 1333/31 Aralık 1917

Vakit, No: 1031, 22 Teşrinievvel 1336/22 Ekim 1920

Tercüman-ı Hakikat, No. 602 7 Receb 1297/ 15 Haziran 1880.

Tevhid-i Efkâr, No.15-3043, 11 şevval 1339/ 18 Haziran 1921

C. Kaynak Eserler ve İncelemeler

Abdurrahman Adil, *Hadisât-ı Hukukiye*, İkinci Tertib, 2. Cüz, İkdam Matbaası, İstanbul, 1338/1922.

Ahmed Rasim , *Muharrir Bu Ya*, Haz. Hikmet Dizdaroğlu, MEB Yayınları, İstanbul, 1997.

Birinci, A., *Tarih Uğrunda, Matbuat Âleminde Birkaç Adım*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2001.

Beyhan, M. A., “Bir II. Abdülhamid Devri Aydını’nın Profili: Lastik Said Bey” *Osmanlı Araştırmaları*, S. XIII, İSAM, 1993, ss. 167-205.

Çankaya, M. A. *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C.II, Mars Matbaası Ankara, 1968-1969.

Işık, C., *Kemalpaşazâde Said Bey’in Siyasi Yazıları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2007.

İnal, İbnülemin M.K., *Son Asır Türk Şairleri*, C. III, MEB Devlet Kitapları, İstanbul, 1969.

Engelhardt, E.P., *Tanzimat ve Türkiye*, Türkçesi: Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 199

Mehmed Nâzım, *Mekteb-i Hukuk Günlerim*, Haz. Ali Adem Yörük, TTK Yayınları, Ankara 2012.

Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, C. XVI, Haz. Serdar Sakin, TTK Yayınları, Ankara 2008.

- Said, *Hukuk-ı Siyasiye-i Osmaniye Ders Notları*, Alemdar Matbaası, İstanbul, 1329.
- Seyitdanlıoğlu, M. *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- Uşaklıgil, H. Z., *Kırk Yıl*, Yay. Haz. Nur Özmel Akın, Özgür Yayınları, İstanbul, 2008.
- Yörük, A. A., *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008.